

ДИЯКОНИ ТА ПСАЛОМЩИКИ В СТРУКТУРІ ЦЕРКОВНОЇ ІЄРАРХІЇ В 20-х рр. XX ст.

Вплив православної церкви та її служителів у сучасному громадському житті неминуче привертає увагу науковців, у тому числі й істориків. Предметом особливого зацікавлення стала церковна історія 20-х рр. XX ст., яка за насиченістю і динамічністю процесів в українському православному світі споріднена із сучасним релігійним життям. На сьогодні вже опубліковані узагальнюючі праці з історії православних конфесій, державно-церковних відносин у 20-х рр. XX ст. А. Зінченка [1], О. Ігнатуші [2], В. Пашенка [3], В. Силантьєва [4], С. Жилюка [5]. Однак поза увагою науковців залишилася характеристика структури церковної ієрархії. Якщо науковці побіжно торкалися проблем формування єпископату, священницького стану утворених в 20-х рр. XX ст. православних церков, то особливості становища дияконів, псаломщиків у структурі церковної ієрархії не досліджувалися. На основі вивчення широкого комплексу архівних документів спробуємо проаналізувати зміни соціально-демографічного складу найнижчої частини кліру. Розгляд цього питання сприяв би кращому усвідомленню тенденцій розвитку релігійних інституцій у 20-х рр., визначенню впливу політики держави на діяльність конфесій, з'ясуванню ставлення різних верств населення до релігії та церкви.

Традиційно церковна ієрархія поділялася на три ступені: єпископську, пресвітерську, дияконську. Диякон працював помічником єпископа і священника під час богослужіння та відправлення треб. Серед дияконів, як правило, розрізняли протодияконів (старших дияконів), ієродияконів (дияконів-ченців) та архідияконів, які перебували при архієреях.

У підніжжі церковної піраміди знаходився псаломщик – нижчий служитель у православній церкві. У його обов'язок традиційно входило читання та спів на кліросі, церковне діловодство.

У 1914 р. найнижча частина ієрархії складалася з 12173 осіб (2337 дияконів та 9836 псаломщиків) [6.-С.238]. Реалії суспільно-політичного життя 20-х рр. викликали зміни кількісних показників найнижчої частини церковної ієрархії. У 20-х рр. відбулося значне скорочення чисельності церковнослужителів. На 1927 р. дияконів і псаломщиків залишилося 4429 осіб [7.-С.107]. Зменшення штату церковнослужителів на 64% обумовлено антицерковною політикою держави. Влада здійснювала проти духовенства політичний, економічний тиск, що посилювався в міру формування тоталітарного режиму в країні. Зменшення дияконів стало наслідком репресій, зняття сану.

Інституційне оформлення кількох православних церков за умови відсутності постійно діючих духовних навчальних закладів поставило до ряду життєво важливих проблем формування й розширення ієрархії. З організацією українських православних церков частину дияконів було висвячено в священники. Це природно викликало суттєву нестачу церковнослужителів.

Нагальну потребу у церковнослужителях підтверджують, зокрема, дані про чисельність дияконів на 31 січня 1925 р. у містах на Поділлі: у Тульчині діяли 2 священники і не було жодного диякона. У Проскуріві православний клір складався із 6 священників і одного диякона. У Вінниці діяли 2 єпископи, 7 священників, 3 диякони та 3 дяки. У Гайсині нижчу частину кліру представляв один диякон. У Кам'янці на 21 священника приходилося 2 диякони. В усіх окружних центрах Поділля спостерігаємо суттєву нестачу дияконів. Подібна ситуація із чисельністю дияконів склалася і в районах. У шести округах Подільського регіону нараховувалося 80 районів. У 18 районах не було жодного диякона. У 31 районі нараховувалося по одному диякону, у 15 районах – по 2, в 10 районах – по 3, у 4 районах – по 4. В єдиному Піщанському районі Тульчинського округу служили 6 дияконів [8.-Ф.Р.197.-Оп.3.-Спр.18.-Арк.6-11].

Необхідно зауважити, що нерівномірне кількісне співвідношення священників і дияконів мало традиційний характер. У 1914 р. на Поділлі на одного диякона приходилося 7 священників, у Київській губернії – один на п'ять. У 20-х рр. посилювалася потреба в дияконах. У середині 20-х рр. у Подільській губернії на одного диякона приходилося 10 священників, у Київській – 7 священників [8.-Ф.Р.197.-Оп.3.-Спр.18.-Арк.6-11; 9.-Ф.5.-Оп.3.-Спр.399.-Арк.9].

Відсутність достатньої кількості дияконів спостерігаємо і в інших регіонах України. У Донецькій губернії на початку 1925 р. служили 435 священників і 115 дияконів РПЦ [9.-Ф.5.-Оп.2.-Спр.228.-Арк.24]. Наприкінці 1924 р. в Коростенському окрузі відправляли богослужіння та треби 93 священнослужителів і 17 дияконів РПЦ [10.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.1846.-Арк.33]. У Прилуцькому окрузі на

1 квітня 1927 р. нараховувалося 151 священнослужитель і 36 дияконів РПЦ [11.-Ф.П.342.-Оп.1.-Спр.500.-Арк.183зв.]. Отже, співвідношення дияконів і священників у РПЦ становило приблизно один на чотири, один на п'ять.

Різниця між кількістю священнослужителів і дияконів в інших православних церквах була значно більшою. Наприкінці 1924 р. духовенство Синодальної церкви в Коростенському окрузі складалося з 33 священників і 4 дияконів [10.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.1846.-Арк.33]. Серед духовенства Соборно-єпископської церкви на Прилуччині (в одному з регіонів з найбільшим впливом конфесії) нараховувалося взагалі 3 диякона, а чисельність священнослужителів становила 26 чоловік [11.-Ф.П.342.-Оп.1.-Спр.500.-Арк.183зв.]. На початку 1930 р. у Вінницькому окрузі діяли 71 священник і 3 диякона УАПЦ [8.-Ф.Р.196.-Оп.1.-Спр.3333.-Арк.5].

Усі православні конфесії страждали нестачею кадрів дияконів. Однак цифрові дані показують, що українські церкви особливо гостро відчували відсутність дияконів, порівняно з РПЦ.

Як впливав фактор наявності чи відсутності диякона в парафії на ритм життя громади, відносини між членами кліру, можемо побачити на прикладі Пилипівської громади Синодальної церкви в місті Запоріжжі. Віруючі негативно відреагували на звільнення їхнього диякона єпархіальним управлінням за поданням голови церковної ради Фролова та священника І. Попова. У листі від 7 серпня 1926 р. до архієпископа Запорізького Сергія миряни повідомили, що диякона Чижова не відпустять і наполягали на тому, щоб “негайно відновити його права, а якщо цього не буде, то ми постараємося перед усе вигнати Фролова, а можливо черга дійде й до Попова” [12.-Ф.Р.316.-Оп.3.-Спр.59.-Арк.57]. З вищенаведеного прикладу стає зрозумілим, що дияконом, особливо якщо він відповідав вимогам парафії, віруючі дуже дорожили. Вирішити проблему із заповненням вільної вакансії диякона було складніше, ніж знайти священника.

Таку ситуацію з формуванням нижчої частини кліру спостерігаємо і в іншій парафії Синодальної церкви у місті Запоріжжі. Особистісні конфлікти між церковною радою та кліром стали причиною прийняття радою ухвали про залишення протодияконом А. Шкребенком громади. Віруючі не погодилися з цим рішенням. Для кращого зображення обурення мирян з приводу звільнення та усвідомлення значення для них “гарного” диякона процитуємо думки віруючих, викладені у заяві до церковної ради: “не тільки звільнення, а добровільний відхід від громади такого зразковоблагочинного служителя церкви як А. Шкребенко для громади – великі збитки, його звільнення багатьох відштовхує, своїм благолепним служінням, своїм могутнім басом, тільки закликав у храм віруючих, служив прикрасою богослужінь, ...ліпшого священника легше замінити, але такого диякона необхідно пошукати. Це – сором, ганьба, з нас весь округ буде сміятися, які ж ми християни, якщо такими людьми будемо нехтувати” [12.-Ф.Р.316.-Оп.3.-Спр.152.-Арк.42]. Віруючі (229 підписів під листом. – Т.Б.) заявили, що згодні прийняти диякона на власне утримання, але “виганяти його з громади не допустимо”. Загострення відносин у громаді відбувалося в червні 1929 р., коли вже суттєво відчувався економічний тиск на все духовенство. Церковнослужителів обкладали непомірними податками, встановлювали завищену квартирну плату. Проте віруючі не побоюлися взяти на себе всі витрати диякона, що безперечно свідчить про розуміння мирянами того, що без їхнього диякона рівень богослужінь не буде відповідати високим вимогам, спровокує відхід віруючих до парафій РПЦ.

Стрімке зменшення всієї духовної верстви, починаючи з кінця 20-х рр., створило для громади кадрову проблему: знайти хоч будь-якого священника, диякона для відправлення релігійних обрядів.

Соціально-демографічні зміни стосувалися і ще однієї категорії церковнослужителів – псаломщиків. На початку XX ст. псаломщики входили до складу парафіяльного духовенства. Вони мали певні обов'язки та права і становили окрему категорію населення. У післяреволюційне десятиліття відбулося поповнення лав псаломщиків передусім селянством та інтелігенцією. За опублікованими даними, кількість осіб, які почали працювати в церкві на посаді псаломщиків після 1917 р., на 1 січня 1927 р. по Артемівському, Білоцерківському та Харківському округам становила 37% [13.-С.238]. Темпи оновлення складу псаломщиків вже в другій половині 20-х рр. значно уповільнилися внаслідок посилення непримиримого ставлення влади до церкви та її служителів.

У 20-х рр. чітко простежується тенденція до зменшення кількості псаломщиків. Архієпископ УАПЦ Костянтин Малюшкевич весною 1928 р. на Великих Микільських зборах ВПЦР доповідав про зменшення кількості дяків. Архієпископ наголосив, що було легше знайти двох священників на громаду, ніж одного дяка [14.-С.222]. Подібна проблема виникла у мирян Миколаївської парафії УАПЦ села Дерніківці Шевченківського округу. 9 березня 1924 р. загальне зібрання віруючих затвердило священником І. Климонтовича, а питання обрання дяка так і залишилося відкритим [15.-Ф.Р.186.-Оп.2.-Спр.38.-Арк.44].

Інша парафія того ж округу також не змогла обрати псаломщика. Загальне зібрання доручило церковній раді, у разі, якщо не знайдуть “з місцевих громадян відповідної особи на дяківську посаду”, звернутися з цією проблемою до окружної церковної ради у Богуслав [15.-Ф.Р.186.-Оп.2.-Спр.38.-Арк.48].

Аналізуючи статистичні дані кліру на вересень 1925 р., визначимо співвідношення священників та псаломщиків в громадах УАПЦ. У Київській губернії на одного псаломщика приходилося три священники [9.-Ф.5.-Оп.3.-Спр.399.-Арк.9]. У Коростенському, Ніжинському округах псаломщики становили близько половини числа священників [2.-С.144; 9.-Ф.5.-Оп.3.-Спр.399.-Арк.9]. В середньому по Волинській губернії на одного псаломщика приходилося 4 священники. У Новгород-Сіверському окрузі служили 14 священників та 3 псаломщики. В 9 округах Харківської, Одеської, Чернігівської колишніх губерніях парафії взагалі не мали жодного псаломщика.

Обмірковуючи над причинами відсутності псаломщиків не можна не прийняти до уваги слушну думку І. Власовського, який вважав, що в УАПЦ питання обрання дяка ускладнювалося через вимогу співати українською мовою. Частина консервативно налаштованих дяків вважали тільки церковнослов'янську мову сакральною мовою. Окрім того, не вистачало богослужбової літератури українською мовою, що заважало бажаючим дякам переходити на українську мову [14.-С.222-223]. Отже, дяки, які не могли співати українською мовою, не влаштовували церкву, однією із засад якої І Собором УАПЦ проголошено українізацію церковного життя.

Однак зменшення чисельності дяків спостерігаємо і в інших православних церквах. Причина подібної тенденції вбачається у відмові дяків служити в церкві внаслідок антицерковних гонінь влади.

Саме антирелігійна політика влади зумовила тенденцію до зменшення кількості професійних псаломщиків. Церковнослужителі нарівні із священниками, ченцями зазнавали утисків з боку держави – від адміністративних до фізичних. Вихід із такої ситуації деякі служителі вбачали у відмові від церковної діяльності і тим самим залишали громади без спеціально підготовлених псаломщиків. Тоді церковне правління запрошувало на посаду псаломщиків мирян – релігійних селян, представників інтелігенції, обізнаних із церковною справою. Факти служби віруючих на посаді псаломщиків без реєстрації як служителів культу спостерігаємо в різних округах. Наприклад, селянин Василь Альохін, “як любитель церкви”, з 1923 по 1925 рр. служив псаломщиком в Олексіївській церкві в селі Підстепному Олешківського району Херсонського округу [15.-Ф.Р.314.-Оп.1.-Спр.3.-Арк.73]. “Самостійним” дяком не був і Максим Шпеко (саме так він про себе висловився), який за відсутністю дяка виконував обов'язки церковнослужителя в Успенській церкві в селі Мала Лиственна Ріпкинського району Чернігівського округу [11.-Ф.Р.67.-Оп.1.-Спр.473.-Арк.70].

Т. Мінько, зареєстрований як член Георгіївської релігійної громади РПЦ у селі Санжарівка Гуляйпільського району Запорізького округу в 1924 р. тимчасово виконував обов'язки псаломщика.

Без включення до кліру на посаді дяка в Уманському окрузі в 1929 р. служила сімнадцятирічна Ярина Гуденокова [9.-Ф.5.-Оп.3.-Спр.1075.-Арк.42].

Серед псаломщиків зустрічалися не тільки звичайні віруючі селяни, а навіть представники владних структур, учителі, які за настановами партії взагалі мали проводити антирелігійну пропаганду. Наприклад, у 1923 р. секретар Ново-Іванівської сільської ради на Запоріжжі служив псаломщиком [16]. Один із завідуючих школою в Гайсині Д.В. Шпановський виконував обов'язки дяка [8.-Ф.П.30.-Оп.1.-Спр.30.-Арк.15].

Поповнення посад псаломщиків представниками різних верств населення без спеціальної освіти відбувалося ще через такі причини. У результаті адміністративного, податкового тиску громади перебували у скрутному фінансовому становищі. Парафії практично не мали можливості поповнювати бюджет. Через відсутність грошей на утримання псаломщика, на його місце громада брала віруючого – одного із членів парафії. Зокрема 24 жовтня 1926 р. загальне зібрання мирян Богородично-Касперівської церкви на Херсонщині постановило: “посади псаломщика, у зв'язку з браком коштів у громади, не відкривати, а просити члена громади громадянина К.І. Просовецького бути читцем в церкві” [15.-Ф.Р.314.-Оп.1.-Спр.2.-Арк.19].

Для запрошення віруючих на посади церковнослужителів не існувало суттєвих перепон. По-перше, у 20-х рр. значно розширилася участь мирян у церковному житті. Релігійні громади УАПЦ, Синодальної церкви обирали священно- та церковнослужителів. Єпархіальні управління лише затверджували вибір віруючих. Окрім того, служба в церкві рядового віруючого якнайкраще втілювала в життя ідеали реформаційного церковного руху 20-х рр. про наближення церкви до мирян.

Практика заповнення вакансій псаломщиків світськими людьми без спеціальної освіти не була новою. На 1908 р. серед псаломщиків 55% становили особи, які мали початкову світську та домашню

освіту. На Поділлі та Чернігівщині ледве третина псаломщиків мали професійну освіту. Бажаючи працювати на церковній ниві складали іспити з богословських предметів, тобто здобували професію екстерном [6.-С.43-44, 247]. Віруючі, вирішивши присвятити себе церковній справі, поповнювали стан духовенства. У 20-х рр. більша частина віруючих, яка виконувала обов'язки псаломщика, не переходила до стану духовенства та продовжувала перебувати у складі селянства, інтелігенції. Віруючі не хотіли реєструватися в органах влади як служителі церкви, оскільки це б значно ускладнило їхнє життя. Якщо селянин реєструвався як псаломщик, то його позбавляли виборчого права, обкладали непомірними податками та поширювали інші утиски.

У деяких парафіях за відсутністю псаломщика його обов'язки виконував диякон. Заміщення посади псаломщика дияконом практикувалося в громадах усіх церков [11.-Ф.Р.67.-Оп.1.-Спр.377.-Арк.1, 163в.].

Таким чином, за умови переслідування духовенства досить гостро постала проблема заповнення вакансій диякона та псаломщика. Кількісне співвідношення дияконів і священників становило в середньому один до чотирьох, а в окремих округах один диякон приходився на десять священників. Відсутність диякона заважала виконанню релігійних обрядів згідно з церковними нормами, переобтяжувала обов'язки священника, не сприяла вдосконаленню богослужбової діяльності.

Масово практикувалося громадами залучення до праці псаломщика охочих віруючих без спеціальної підготовки, але обізнаних з обрядовим дійством. У 20-х рр. XX ст. псаломщики не становили окремої категорії духовенства, оскільки обов'язки церковнослужителя виконували звичайні миряни, для яких діяльність у церкві не була основною. Для окремих парафій подібним чином заповнення вакансій церковнослужителів стало наслідком економічного ослаблення й неможливості утримувати псаломщика.

Джерела та література

1. Зінченко А.Л. Благочестя національного духу. Українська Церква на Поділлі в першій третині XX ст. – К., 1993; Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997.
2. Ігнатуша О.М. Українська Автокефальна Православна Церква (1917–1930 рр.): Дис... канд. істор. наук. – Харків, 1993.
3. Пашенко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х рр. XX ст. – К., 1994.
4. Силантьев В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е гг. – Харьков, 1998.
5. Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922–1928). – Рівне, 2002.
6. Надтока Г. М. Православна церква в Україні. 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект. – К., 1998.
7. Єрмак О.П. Духовенство України за даними перепису населення 17 грудня 1926 р. // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1992.
8. Державний архів Вінницької області.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
11. Державний архів Чернігівської області.
12. Державний архів Запорізької області.
13. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004.
14. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – Нью-Йорк; Бавнд-Брук, 1961. – Репринтне видання. – К., 1997. – Т. 4. – Ч. 1.
15. Державний архів Черкаської області.
16. Красное Запорожье. – 1923. – 20 марта.

Summary

The article analyzes the changes in social and demographic structure of Orthodox church ministers in Ukraine in the 20-s of XX century. The author defines factors, that caused a significant decrease of the number of deacons and psalm-readers. Great attention is paid to the influence of these tendencies on the development of confession life.